

VONJALNE DIMENZIJE NESNOVNE KULTURNE DEDIŠČINE

Analiza primerov praks in pomenov iz Registra nesnovne kulturne dediščine Slovenije

Tjaša Zidarič, Mojca Ramšak in Nina Dečko135

IZVLEČEK

Članek predstavlja raziskavo o dimenzijah vonja v slovenskem Registru nesnovne kulturne dediščine, ki temelji na desetih terenskih intervjujih z nosilci posameznih enot nesnovne kulturne dediščine z vonjalnim značajem in analizi besedil vpisanih enot v register, ki vsebujejo podatke o vonjalnih praksah. Raziskava opozarja na pomembnost vonjav kot sestavnega dela nesnovne kulturne dediščine ter na pomen in izzive pri ohranjanju te razsežnosti dediščine. Rezultati potrjujejo, da so vonji pomembni za razumevanje tradicije, saj so del različnih dediščinskih praks in spominov nanje. Na podlagi rezultatov raziskave avtorice predlagajo dokumentiranje nesnovne kulturne dediščine, ki vključuje tudi opise in razlage vonjev ter subjektivnih senzornih izkušenj nosilcev nesnovne kulturne dediščine.

Ključne besede: vonj, nesnovna kulturna dediščina, olfaktorna dediščina, antropologija vonja, veččutna dediščina

ABSTRACT

The authors present a study on the olfactory dimensions in the Slovenian Register of Intangible Cultural Heritage based on ten field interviews with bearers of individual intangible cultural heritage units with olfactory characteristics and an analysis of registered entries containing data on olfactory practices. Through their research, they emphasise the importance of scents as an integral part of intangible cultural heritage, as well as the importance and challenges of preserving this dimension of heritage. The findings confirm that smells are important for understanding traditions, as they are part of different cultural heritage practices, as well as memories of them. Based on the research findings, the authors propose to document intangible cultural heritage that includes descriptions and explanations of scents and subjective sensory experiences of the bearers of the intangible cultural heritage.

Keywords: scent, intangible cultural heritage, olfactory heritage, anthropology of smell, multisensory heritage

Uvod: Vonj in veččutna izkušnja dediščine¹

Spoznanje, da dediščina naslavlja vse čute, je v slovenskem prostoru vse bolj uveljavljeno. Obstoječe metode dokumentiranja nesnovne kulturne dediščine v veliki meri zanemarjajo vonjalno dimenzijo, kar predstavlja vrzel v celostnem razumevanju kulturnih praks. Ta raziskava naslavlja ključno vprašanje, kako se vonjalna dimenzija izraža v slovenski nesnovni kulturni dediščini² ter kakšen je njen pomen za nosilce in prenašanje tradicije.

Osrednje raziskovalno vprašanje se glasi: Kakšno vlogo ima vonj v slovenskih praksah nesnovne kulturne dediščine in kako ga zaznavajo ter vrednotijo njeni nosilci? To vprašanje se razčlenjuje v štiri specifične raziskovalne smeri: prepoznavanje vonjalnih značilnosti v registriranih enotah nesnovne kulturne dediščine, analizo dojemanja in opisovanja vonjev med nosilci praks, vlogo vonjalnih spominov pri ohranjanju kulturne tradicije ter možnosti izboljšanja dokumentiranja vonjalne dimenzije dediščine.

136

Preučevanje vonjav kot dela kulturne dediščine lahko povežemo s »čutnim obratom« v humanistiki v 80. in 90. letih prejšnjega stoletja, ki vključuje »kulturološki pristop k preučevanju čutov in čutni pristop k preučevanju kulture« (Howes v Bembibre in Strlič 2022). V tej raziskavi uporabljamo izraz olfaktorna dediščina kot skupni pojem za vse vidike dediščine, povezane z vonjem – torej tako za zgodovinsko pomembne vonjave same po sebi kot tudi za prakse, znanja in spomine, ki so z njimi povezani. Dediščina vonjav se nanaša bolj specifično na vonjave kot sestavni del dediščinskih praks (npr. vonj dima pri dimljenju klobas, vonj zelišč), medtem ko izraz vonjave dediščine označuje konkretne vonjave, ki jih lahko zaznamo pri dediščinskih praksah in objektih (npr. vonj starega usnja v čevljarških delavnicah, vonj mohanta). Antropološke raziskave olfaktorne dediščine (npr. Classen, Howes in Syncott 1994; Ramazanov in Freitas 2021; Ramšak 2021, 2024a, 2025) prinašajo nova spoznanja ter razkrivajo njihovo kompleksnost v okviru družbe in kulture.

Tradicionalno je bila osnova za vrednotenje dediščine njena vizualna komponenta, čeprav so bile pri vrednotenju vedno pomembne tudi druge prvine, kot je funkcionalnost. Druge čutne komponente so bile premalo raziskane in v veliki meri prezrte (Parker, Spennemann in Bond 2023). Parker in sodelavci poudarjajo pomen raziskav veččutnosti na področju dediščine, saj se odziv na veččutno zaznavo bistveno razlikuje od odziva na enočutne dražljaje (Parker, Spennemann in Bond 2024: 5).

Nevropsihološke raziskave kažejo, da vonji sprožajo aktivnost v možganskih regijah, povezanih s čustvi in motivacijo, kar pomeni, da je ocena prijetnosti vonja močno odvisna tudi od čustvenega stanja in kognitivnega konteksta posameznika (de Araujo idr. 2005). Herz in Engen poudarjata, da lahko »le vonji, ki so bili predhodno naučeni kot prijetni ali neprijetni, sprožijo ustrezni hedonski odziv« (Herz in Engen 1996: 307).

¹ Članek je nastal v okviru projekta *Vonj in nesnovna kulturna dediščina* (ARIS J7-50233).

² Nesnovna kulturna dediščina v širšem pomenu zajema vse nematerialne kulturne pojave, tudi tiste, ki so že pozabljeni, opuščeni ali jih skupnosti ne prepoznavajo več kot del svoje identitete. Unescova *Konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine* iz leta 2003 pa temelji na ožji definiciji, ki vključuje le tiste žive prakse in izraze, ki jih nosilne skupnosti aktivno prepoznavajo kot del svoje dediščine, jih vzdržujejo, prenašajo in jim pripisujejo kulturno vrednost.

Človeška vohalna izkušnja je namreč odvisna od več dejavnikov, vključno z genetskim profilom, etničnim poreklom, spolom, starostjo, kulturnim ozadjem in splošnim fizičnim okoljem (Bembibre in Strlič 2017). Terminologija za opis vonjav dediščine ni standardizirana, kar je v skladu s splošno siromašnostjo olfaktornega besedišča, kljub temu pa človekova sposobnost zaznavanja in prepoznavanja vonjav ostaja visoko razvita in odziv nanje močan (Bembibre in Strlič 2017). Kot poudarjajo kanadski antropologi Classen, Howes in Syncott, so »vonji vtakani v specifične čase in prostore, nosijo zgodovinske spomine in družbene pomene, ki se spreminjajo glede na kontekst« (Classen, Howes in Syncott 1994: 12).

Za veččutno zaznavo dediščine je pomemben edinstven odnos med vonjem in spomini. Vonjave lahko žive spomine priključijo zaradi neposredne povezave vohalnega sistema z limbičnim sistemom, ki uravnava čustva in spomin. Številne raziskave so pokazale, da so avtobiografski spomini, sproženi z vonjavami, bolj čustveni, živi in sugestivni kot tisti, ki jih sprožijo drugi čuti (Herz in Schooler 2002a, 2002b; Herz 2004; Chu in Downes 2002; Buchanan 2007). Ljudje pogosto poročajo o davno pozabljenih dogodkih in občutkih, ki so si jih ponovno priklicali v spomin prav z vohanjem specifičnih vonjav (Schab 1990: 648).

137

Campen pojasnjuje ta pojav kot Proustov učinek, poimenovan po znamenitem prizoru iz romana *Iskanje izgubljenega časa*, kjer protagonist ob okušanju čaja z namočeno magdalenico doživi nenadno poplavo spominov iz otroštva (Campen 2014: 1–5). Lisena in sodelavci opozarjajo, da kljub merljivi molekularski sestavi zaznava vonjev ostaja subjektivna, saj se diskurz o njih opira na osebne zaznave in asociacije (Lisena idr. 2022: 400).

Doživljanje vonjav preteklosti tako lahko bogati naše znanje o dediščini in omogoča, da se z zgodovino ukvarjamo na bolj čustven način. Nekateri vonji so del kolektivnega spomina za celotne generacije (Bembibre in Strlič 2017), kar so v svojih muzejskih postavitvah že prikazali nekateri slovenski muzeji npr. z vonji črne kuhinje, dima, tobaka, lesa, glin, goveje juhe, tehniške dediščine ipd. (Ramšak 2024a: 285, 289, 292, 293; Ramšak 2025).

Raziskava prinaša vpogled v vonjalno dimenzijo elementov v slovenskem Registru nesnovne kulturne dediščine. Temelji na primerjalni analizi vpisov v Register nesnovne kulturne dediščine, ki jo je za čas do leta 2024 predhodno opravila Mojca Ramšak (2024a: 264) in ki smo jo nadaljevale z analizo novih vpisov v register. Ker pa je, kot poudarjata Bembibre in Strlič (2022), etnografska metoda zbiranja zgodb o vonjavah bistvenega pomena za razumevanje njihovega kulturnega in zgodovinskega pomena in ker etnografski raziskovalni pristopi v kombinaciji z analizami pisnega in slikovnega gradiva lahko okrepijo preučevanja olfaktorne dediščine ter hkrati spodbudijo razprave o kompleksnih zgodovinskih in družbenih pripovedih (Bembibre in Strlič 2022), smo v tej raziskavi uporabile prav ta pristop. Med julijem 2024 in februarjem 2025 smo opravile terensko raziskavo in intervjuvale deset nosilcev³ enot nesnovne kulturne dediščine z vonjalno dimenzijo. Zato raziskava poleg empiričnih ugotovitev o pomenu vonja za nosilce nesnovne kulturne dediščine ponuja tudi praktične predloge za izboljšanje dokumentacijskih praks.

3 Zvočne posnetke in transkripcije hranijo avtorice članka.

Vonjalna dimenzija nesnovne kulturne dediščine

Sisteme varovanja nesnovne kulturne dediščine, ki se razlikujejo od varstva snovne dediščine, je tako na nacionalni kot tudi mednarodni ravni leta 2003 uvedla Unescova *Konvencija o varovanju nesnovne kulturne dediščine* (Unesco 2003). Konvencija opredeljuje nesnovno kulturno dediščino kot »prakse, predstavitve, izraze, znanja, veščine in z njimi povezana orodja, predmete, izdelke in kulturne prostore, ki jih skupnosti, skupine in včasih tudi posamezniki prepoznavajo kot del svoje kulturne dediščine«, med nesnovno kulturno dediščino pa uvrstila ustna izročila in izraze, vključno z jezikom kot nosilcem nesnovne dediščine,⁴ izvedbene (performativne) umetnosti, družbene prakse, rituale in praznovanja, znanja in prakse o naravi in svetu ter tradicionalne obrtne veščine (Unesco 2003: 2 člen; MKVND 2008: 2. člen).

138

Konvencija pri identificiranju in načrtovanju varovanja nesnovne kulturne dediščine na prvo mesto postavlja njene nosilce, poleg njih pa še nevladne organizacije, kulturne in druge organizacije civilne družbe ter poudarja participativni pristop (Blake 2017: 69–70). Za razliko od prevladujočega sistema varstva »od zgoraj navzdol«⁵ pri snovni dediščini je pri nesnovni kulturni dediščini poudarek na sistemu »od spodaj navzgor«. Konvencija govori o nesnovni dediščini, ki živi med ljudmi, ki je podvržena nenehnemu poustvarjanju in je tesno povezana z identiteto⁵ (Židov 2020: 50).

Politike za dokumentiranje, prepoznavanje, zaščito, varovanje in komuniciranje kulturne dediščine so na splošno pokazale malo zanimanja za vohalne vidike dediščine (Elpers 2025: 278). Ramšak (2024a: 261) ugotavlja, da so se antropološke in druge sorodne raziskave o vonju iz akademske rabe v normativno začele prelivati konec 20. stoletja s prvimi dokumenti o zaščiti vohalne dediščine. Med temi je zlasti pomembna Listina iz Burre (The Burra Charter 1999), ki je bila prvi dokument sploh, ki je vonju dal mesto v okviru dediščine. Listina iz Burre vonj prepozna kot enega od vidikov dediščine v krajih s kulturnim pomenom. V opisu estetske vrednosti ocenjevanja krajev navaja, da ta vključuje vidike čutnega zaznavanja, kot so »oblike, obseg, barve, teksture in material tkanine; vonjave in zvoki, povezani s krajem in njegovo uporabo« (The Burra Charter 1999: 5; Ramšak 2024a: 261).

Čeprav UNESCO v definiciji nesnovne dediščine vonja ne omenja neposredno, pa priznava prakse, ki so z njim zelo tesno povezane, npr. prehranjevalne in kulinarčne prakse, ljudsko medicino, verske rituale (Ramšak 2024a: 262).

Pomemben korak v smeri prepoznavanja vonjalne dediščine je bila nominacija znanj in praks, ki so z vonjem tesno povezane – leta 2018 je bil na Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva vpisan primer proizvodnje parfumov v regiji Grasse v Franciji (Unesco 2018). Čeprav gre pri tem vpisu primarno za znanja in veščine, povezane z izdelavo parfumov (torej za tehnike predelave rastlinskih surovin, destilacijo, mešanje esenc), je bil to eden prvih primerov, kjer je vonjalna dimenzija kulturne dediščine postala osrednji element nominacije. To kaže, da lahko vonjalno

4 O jezikovni dediščini v vpisih v Register nesnovne kulturne dediščine glej Mrvič 2023.

5 Slovenski etnografski muzej kot Koordinator varstva nesnovne kulturne dediščine pri raziskovalnem delu sodeluje z nosilci in skupnostmi ter z participativnim pristopom vključuje posameznike v identificiranje in varovanje dediščine (Židov 2020: 62).

dediščino vključimo v okvir nesnovne kulturne dediščine, čeprav so formalno vpisane prakse, ne pa vonji sami (Ramšak 2024a: 262).

Pri pregledu vpisov na Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva, Seznam nesnovne kulturne dediščine, ki jo je nujno nemudoma zavarovati, in Register dobrih praks varovanja nesnovne kulturne dediščine lahko vonjalno dimenzijo zasledimo z uporabo ključnih besed, kot so »kadilo«, »dim«, »senzorični sistemi« (Ramšak 2024a: 263) in »aroma«.

Raziskovanje vonja v povezavi z nesnovno kulturno dediščino predstavlja priložnost za poglobitev razumevanja čutnih razsežnosti kulturnih praks in njenega bolj celostnega ohranjanja. Kot poudarjata Davis in Thys-Šenocak, vonj ni le čutni dražljaj, temveč nosilec čustvenega in skupnostnega spomina, ki ga je mogoče prepoznati kot nesnovno dediščino (Davis in Thys-Šenocak 2017: 725, 737). Podobno ugotavljajo tudi Rodrigues in sodelavci (2022), ki na primeru stoletnih oljk na Portugalskem izpostavljajo čutne profile oljčnega olja kot »prstne odtise« za prepoznavanje dediščinskih sort. Ti olfaktorni vzorci so rezultat povezanosti z lokalnim znanjem, okoljem in načinom pridelave ter služijo kot orodje za ohranjanje kulturne in biotske raznovrstnosti. Primer tako ponuja uporaben model za razmislek o vključevanju čutnih (tudi vohalnih) analiz v procese dokumentiranja, vrednotenja in ohranjanja nesnovne kulturne dediščine. Tudi Ramazanova in Freitas opozarjata, kako pomembno je promovirati metodologijo za ohranjanje nesnovnih elementov dediščine (Ramazanova in Freitas 2021: 451). Postopke za identifikacijo in ohranjanje vonjav dediščine predlagata tudi Bembibre in Strlič (Bembibre in Strlič 2017). Vonj namreč ni le bežni zaznavni dražljaj, temveč predstavlja ustvarjeni, oblikovani in pomemben del materialnega sveta, ki ga je mogoče izraziti in ohranjati prek nesnovne dediščine in spominov (Davis in Thys-Šenocak 2017: 725).

Poleg tega ima vonj v številnih tradicionalnih praksah nesnovne kulturne dediščine pomembno vlogo kot kazalnik ustreznosti oziroma kakovosti izdelka ali procesa. Takšna ocenjevanja temeljijo na utelešenem, čutnem znanju in vonjalnem spominu, ki se oblikujeta skozi prakso. Kot navajajo tudi Classen in sodelavci, so vonji pogosto zanesljivi kazalniki uspešnosti in pristnosti, vtakani v rutino in imajo pomembno vlogo pri zaznavanju ustreznosti izdelkov ali postopkov, kar omogoča, da izkušeni izdelovalci hitro prepoznajo, da nekaj ni v skladu z običajnimi pričakovanji (Classen, Howes in Syncott 1994: 193–194).

Metodološki okvir in cilji raziskave

Raziskava temelji na primerjalni analizi vpisov v Register nesnovne kulturne dediščine (Koordinator 2025), ki jo je do leta 2024 predhodno opravila Mojca Ramšak (Ramšak 2024a: 264) in ki smo jo nadaljevale z analizo novih vpisov v register ter dopolnile z desetimi poglobljenimi intervjuji z nosilci nesnovne kulturne dediščine. Kriteriji za izbor enot med 133 vpisi v register so bili: eksplicitna omemba vonja v opisu enote v registru, možnost intervjuvanja živih nosilcev, ki še aktivno prakticirajo te oblike dediščine, ter raznolikost področij nesnovne kulturne dediščine.

Ramšak je ugotovila, da je bilo do začetka leta 2024 v register vpisanih pet elementov, ki v opisu vsebujejo besedo vonj ali reference nanj (Ramšak 2024a: 264): tradicionalno izdelovanje kranjskih klobas z vročim prekajevanjem v dimu iz bukovih drv in pasteriziranje, zaradi česar ima kranjska klobasa blag vonj po dimu (Bogataj 2012); priprava bohinjskega sira mohanta s pikantnim okusom in močnim vonjem (Zidarič in Godina Golija 2013); priprava zgornjesavinjskega želodca, sušenega v lesenih zgradbah z dobrim pretokom zraka z vonjem okoliških smrekovih gozdov, ki poleg mikroklimе za sušenje in zorenje potrebuje še ustrezno vlago in temperaturo, kar vpliva na njegov okus in vonj (Godina Golija in Židov 2018); apiterapija, ki vsebuje elemente vohalne dediščine, kot je vdihavanje zraka iz čebeljih panjev (aerosol) (Jerin idr. 2020); babištvo, pri katerem je pomembna raba različnih čutov, med drugim tudi voha (vonj plodovnice) (Drglin in Židov 2021); slednje je bilo leta 2023 vpisano tudi na Unescov Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva. Za razširitev spektra smo dodali še enote lectarstvo (Židov 2018), zeliščarstvo (Mlakar in Sosič 2022) in tradicionalno čevljarstvo (Knific 2023), pri katerih v besedilu vpisa vonj ni eksplicitno omenjen.

Med julijem 2024 in februarjem 2025 smo opravile deset polstrukturiranih terenskih intervjujev z nosilci oziroma predstavniki nosilcev, ki so evidentirani pri izbranih enotah nesnovne kulturne dediščine. Pogovori z nosilci nesnovne kulturne dediščine z elementi vonja so potekali na osnovi vprašalnika za dokumentiranje vonjalnih vidikov nesnovne kulturne dediščine (Ramšak 2024b). Vprašalnik je bil strukturiran v pet tematskih sklopov: demografski podatki, identifikacija vonjev, fenomenološki opis, subjektivne dimenzije in varovanje.

Uvodni sklop zajema demografske podatke o intervjuvancih (leto in kraj rojstva, bivališče, poklic/izobrazba) in ključne informacije iz Registra nesnovne kulturne dediščine. Osrednji del vsebuje vprašanja za identifikacijo prisotnosti vonjev v konkretni dediščinski enoti, kjer se intervjuvance usmerja k prepoznavanju specifičnih vonjav, povezanih z njihovo prakso. Tretji sklop se osredotoča na fenomenološki opis identificiranih vonjev in njihov pomen za dediščino, četrti pa sprašuje po subjektivnih doživljajskih dimenzijah – občutkih, spominih in asociacijah, ki jih vonji vzbujajo pri nosilcih. Zaključni sklop naslavlja vprašanja varovanja in prenosa vonjav kot sestavnega dela kulturne dediščine ter potrebo po njihovem sistematičnem dokumentiranju. Metodološko je bil vprašalnik zasnovan kot vodnik za polstrukturirane intervjuje, ki omogoča prilagajanje pogovora specifičnostim posamezne dediščinske enote ob hkratnem zagotavljanju primerljivosti podatkov med različnimi primeri.⁶

Nosilci so bili stari od 32 do 74 let, od tega šest žensk in štirje moški. Intervjuvanci so bili: Rajko Oset, izdelovalec kranjskih klobas (Celjske mesnine, Celje); Lucija Gartner, izdelovalka bohinjskega sira mohanta (sirarska kmetija Gartner, Bohinj); Rudi Krsnik, predsednik Združenja izdelovalcev zgornjesavinjskega želodca (Rečica ob Savinji); Gregor Celec, medicar in lektor (Murska Sobota); Nika Pengal, čebelarka in apiterapevtka

6 Vprašalnik je pripravila Mojca Ramšak 1. 7. 2024 (Ramšak 2024b). Pripravljen je bil na podlagi prilagoditve vprašalnika Meertens Inštituta Nizozemske kraljeve akademije znanosti in umetnosti, ki sistematično zbira historične podatke o vonjih. Nizozemski vprašalnik je posredovala prof. dr. Sophie Elpers, raziskovalka na inštitutu in profesorica na Univerzi v Antwerpnu v Belgiji, specializirana za tematike evropske nesnovne kulturne dediščine in etnologije.

(Domžale); Alenka Zapušek, zeliščarka (kmetija Vrhivšek, Lindek); Karmen Bračič, zeliščarka (kmetija Plahtica, Jurkloster); Anita Prelec, porodna babica in predsednica Zbornice zdravstvene in babiške nege (Ljubljana); Mateja Kusterle, porodna babica (Splošna bolnišnica Jesenice); Primož Štajnar, čevljar (Škofljica).

Pričevanja sogovornikov smo tematsko analizirali z uporabo induktivnega kodiranja. Razvrstili smo jih na štiri glavne vsebinske sklope: doživljanje vonjev nesnovne kulturne dediščine, vonj kot kazalnik ustreznosti izdelka ali postopka, vonjalni spomini nosilcev nesnovne kulturne dediščine in pomen ohranjanja vonjav nesnovne kulturne dediščine.

Pridobljeno je bilo soglasje vseh intervjuvancev za uporabo podatkov in zagotovljena anonimnost tam, kjer je bila zaželeno, a zanjo se ni odločil nihče od intervjuvancev. Raziskava je potekala v skladu z etičnimi smernicami raziskovalnega dela v etnologiji in humanistiki. Omejitve raziskave vključujejo omejen vzorec (10 intervjujev), subjektivnost vohalnih izkušenj, časovne omejitve terenskega dela in pomanjkanje standardiziranih orodij za opis vonjev.

Vonj skozi opise nosilcev nesnovne kulturne dediščine

Doživljanje olfaktorne dimenzije nesnovne kulturne dediščine

Nosilci doživljajo vonj skozi prizmo lastnih občutij, povezanih z identiteto, prenosom znanja in izročila ter povezavo preteklosti s sedanjostjo. V zvezi s širšo temo doživljanja vonjav dediščine so nosilci na terenu pripovedovali o občutkih, ki jim jih določene vonjave vzbudijo, načinu zaznavanja, ki je lahko zavesten ali samoumeven, in morebitnem pogovarjanju o vonjih dediščine.

Izdellovalec kranjskih klobas Rajko Oset se z vonjem pri svojem delu vsakodnevno srečuje. Kljub temu vonj kranjskih klobas še vedno zaznava zavestno: *»Točno se ve, vonj mora biti prijeten.«* O vonju se pogovarja s sodelavci ob degustacijah: *»Mi imamo vsak dan ob 7. uri degustacijo vseh izdelkov, da preverimo, ali so dovolj dimljeni.«* Izpostavil je, da se pri delu navzame vonja izdelkov, na kar ga potem opozorijo njegovi domači: *»Ker se to naleze in ko prideš domov, se moraš najprej stuširati.«*

Izdellovalka bohinskega sira mohanta Lucija Gartner potrjuje pomen vonja pri predstavitvi in doživljanju mohanta: *»Mi smo ena od enot dediščine, kjer ima vonj izredno velik pomen in zelo se trudimo, da ga predstavimo na pravilen način. Verjetno ste slišali, da mohant smrdi. Mi se izogibamo takega opisa in se fokusiramo na to, da ima neki specifičen, značilen vonj.«* Vonj sira mohanta opiše: *»Malo po pikantnem, pekočem, malo po grenkem, hkrati po staranem siru in pa mogoče malo po zatohlem.«* Vonj vključujejo tudi v predstavitve mohanta: *»Ko ga postavimo na mizo, ga ljudje povonjajo, ker ga to najbolj označuje.«* Močnega vonja mohanta ne dojema kot samoumevnega in ga zavoha, predvsem ob pakiranju. O vonju se tudi pogovarjajo: *»Tvoj ima bolj medel vonj, tvoj zapeče ... Pogovarjamo se o vonjih in jih primerjamo med seboj.«*

Izdellovalec zgornjesavinjskih želodcev Rudi Krsnik pove, da je pri ocenjevanju izdelkov ključen nos ocenjevalcev. Vonj predstavlja eno izmed kategorij pri ocenjevanju, pri čemer izpostavi zanimivo dejstvo, da imajo ženske v splošnem bolj izostren voh od moških: *»Ženske so tu bolj pedantne, imajo bolj izostren voh, saj vidimo, da je ocena vonja*

pri ženskah zmeraj malo nižja. Zato imamo v komisiji tri ženske in enega moškega, saj smo videli, da je tako bolj merodajno.« Glede pogovarjanja o vonju je povedal anekdoto enega zelo dobrih, starejših proizvajalcev želodcev: »Je rekel, vi ta mladi sploh ne veste. Želodec mora imeti malo duha po šiški [ženskem spolovilu]. Če hočeš imeti dober želodec, ne sme biti čisto brez vonja.« Kot zanimivo posebnost velja izpostaviti, da je priprava zgornjesavinjskega želodca edina enota, pri kateri je pomemben tudi vonj prostora, v katerem želodce sušijo. Naš sogovornik je izpostavil, da je to vonj po okoliških smrekovih gozdovih.

142

Rudi Krsnik, izdelovalec zgornjesavinjskega želodca, Rečica ob Savinji, 2021
(foto Tomo Jeseničnik, Dokumentacija SEM)

Tudi lector Gregor Celec je povedal, da ima vonj pomembno vlogo pri izvajanju lectarske obrti. Izpostavil je predvsem vonj sredstva za vzhajanje t. i. jelenove soli,⁷ ki mu je postal samoumeven in ga zavestno več ne zaznava, in vonj testa za medenjake z začimbami: »To je 'heaven alert', jaz rečem. Zelo lepo diši. Posebej, kadar pečem vinske medenjake.« Ker so sestavina za pripravo lectarskih izdelkov čebelji pridelki, je pomembno tudi, kakšen je vonj medu, ki ga uporabi: »Moj dedi je meni pravil, Grega, če boš dobil, kupi si ajdov med. Gozdni in kostanjev med sta dobra, ampak ajdov je najboljši.« V preteklosti ajdovega medu lectarji niso imeli radi: »Zavoljo vonja ga niso imeli radi. Če boste katerega koli čebelarja zdaj vprašali, bo povedal, da je najbolj zdrav ajdov med. Je res 'top shit', jaz rečem. Smrdi pa po štalah.«

7 Jelenova sol oziroma amonijev hidrogenkarbonat (NH_4HCO_3) ima značilen oster, neprijeten vonj, ki takoj »udari« v nos in spominja na amonijak v čistilih za sanitarije ali urinu, ki lahko povzroči takojšnjo neprijetno reakcijo. Pri peki medenjakov in podobnega peciva jelenova sol reagira s toploto, pri čemer razpade na več hlapnih spojin, mdr. na amonijak, ki povzroča neprijeten vonj testa med vzhajanjem. Suho testo medenjakov in peciva omogoča popolno izhlapevanje amonijaka, zato končni izdelek nima več neprijetnega vonja ali okusa.

Apiterapevtka Nika Pengal je potrdila zavestno zaznavanje vonja: *»Ta vonj, ko čebelnjaki dišijo, neskončno dišijo. Ko prideš v okolico čebelnjaka in veš, da vohaš med, da se je začelo prebujanje narave, da čebele prinašajo v panje, da so začele svojo aktivno sezono in vonj je tisti prvi, ko mi rečemo: 'Aha, nekaj se dogaja.'«* Karakteristika vonja je odvisna predvsem od vrste čebeljih paš, ki jih je tudi slikovito opisala. Opisani vonji ji vzbujajo prijetna občutja: *»Jaz sem veliko raje z njimi, ko diši pri njih. To je en tak vonj, ki te dvigne. Dvigne, hkrati te pa pomiri.«* Vonje, s katerimi se pri svojem delu srečuje, doživlja zavestno: *»Ko sem s čebelami, sem s čebelami, sem res prisotna in zaznavam vse to.«* O vonjavah se pogovarjajo tudi z drugimi čebelarji: *»O tem vonju diskutiamo, ko se čebelarji iz cele Slovenije srečamo na kakšnem dogodku in potem se Prekmurci začnejo hvaliti: 'Ja, pri nas že dišijo.' 'Pri nas pa še nič ne dišijo.'«*

Zeliščarka Alenka Zapušek ob vonju zelišč občuti predvsem hvaležnost, da lahko uporablja kakovostne, naravne pridelke: *»Že to se mi zdi več kot pol zdravja, da nekaj kvalitetnega daš v sebe oziroma na sebe.«* Vonjave na kmetiji Vrhivšek ima za skoraj samoumevne: *»Če bi prišla iz nekega onesnaženega okolja, bi verjetno začutila razliko.«* O vonjavah se tudi pogovarja s svojim možem, *»ker so letine različne med sabo in v povezavi s tem tudi vonji.«*

Zeliščarka Karmen Bračič vonjave zelišč opisuje predvsem na podlagi povezave s spominom na »nekaj«, npr. bronhi bonbone, kokakolo, limono ... Poroča o rabi dišavnic za odišavljanje prostorov, pri čemer izpostavi tudi ritualno rabo zelišč, na primer dimljenje z žajbljem z namenom energetskega čiščenja prostorov. Sogovornica vonja zelišč ne dojema kot samoumevnega: *»Ne, meni vonj po zeliščih ni postal nekaj samoumevnega, ker jih izven doživljanja na kmetiji in domačega doživljanja redko srečujem.«*

Porodna babica Anita Prelec je v zvezi z vonji, ki jih pri svojem delu srečuje, izpostavila vonj plodovnice, ki jo lahko opozori na patologijo, enako vonj čišče, ki pove, ali poporodni procesi celjenja normalno potekajo. Pri svojem delu se srečuje tudi z vonjem mekonija – prvega otroškega blata, vonjem razkužil ter vonjem parfumov zdravstvenih delavcev, ki načeloma niso zaželeni in so lahko moteči za nosečnice, ki imajo voh še dodatno izostren. Omeni tudi vonj hormonov sreče, znojenja in vonj *»živčnega moža, ki se je, preden je prišel, še malo naperfumiral in potem se vse te vonjave zmešajo. Ali pa alkohola.«*

Porodna babica Mateja Kusterle poleg že naštetih vonjav dodatno izpostavi še vonj adrenalina ali strahu: *»Lahko se vonja adrenalin oziroma vonjajo se izločki izpod pazduh ženske in večinoma so to normalni vonji, včasih je pa prav vonj po stresu, po strahu. Takrat veš, da je ženska res v stresu.«* Izpostavi tudi izredno pomemben del porodnega procesa, ki je povezovanje mame in novorojenca prek vonja: *»Če bi dali novorojenčku prepotene srajce različnih mater, bi on prepoznal, katera je srajca njegove mame.«* Vonj matere novorojenčka pomiri: *»Pomirjujoče deluje, spodbuja dojenje, spodbuja hranjenje, to pomeni, da pomaga pri preživetju otroka in delali so tudi raziskave, da vonj novorojenca pri mami vzbuja potrebo po zaščiti, malo dvigne njeno raven agresije, ampak z namenom zaščititi.«*

Prav zaradi povezovanja matere z otrokom dodatni vonji v porodni sobi niso zaželeni. Izpostavi tudi elementarni povezovalni pomen vonja za samo življenje na svetu: *»Jaz menim, da nas vonj na eni zelo globoki ravni vse povezuje in da če ne bi imeli*

vonja, kot človeštvo, naše povezave ne bi bile tako globoke.« V zvezi z vonji, ki so lahko za nosečnice z občutljivim vohom moteči, izpostavi še vonj po kavi, cigaretah in potu porodne babice: »Če slutim, da porod ne gre v redu in postajam živčna, nervozna, sem prepričana, da na nezavedni ravni moje vonjave lahko zavirajo porod.« Opisane vonjave ji zbuja tako prijetna kot tudi neprijetna občutja: »Vonj okužene plodovnice ali pa stresa vzbuja neprijetne občutke, občutke alarma, tega, da je potrebno posredovanje. Vonj po novorojenčku je pa za vse nas blagodejen. Vzeti novorojenčka v roke, ga pogledati in povonjati, je nekaj najlepšega.« Pri delu se med seboj o opisanih vonjih tudi pogovarjajo.

Čevljar Primož Štajnar glede vonjav, ki jih srečuje pri tradicionalnem izdelovanju čevljev, izpostavi vonj usnja, lepil in prepotenih čevljev, ki je odvisen od materiala, iz katerega so izdelani. Po vonju lahko prepozna pravo strojeno usnje in ga loči od umetnih nadomestkov. Vonj pristnega usnja za čevlje povezuje z domačnostjo in meni, da lahko pritegne stranke: »V trgovinah, kjer prodajajo te umetne čevlje, imaš občutek, da smrdi po nafti.« Vonj delavnice še vedno zaznava, vendar se ga po določenem času navadi: »Ko si ves čas v tem, se nekako navadiš. Če pa imaš jakno tukaj in potem z njo greš nekam drugam, pa jo zavonjaš, sploh pozimi.«

Čevljarstvo Štajnar, Škofljica, 2023 (foto Anja Jerin, Dokumentacija SEM)

Vonj kot pokazatelj ustreznosti izdelka ali postopka

O tem, da je vonj pokazatelj ustreznosti izdelkov ali postopkov, so poročali vsi sogovorniki. Izdelovalec kranjskih klobas Rajko Oset je povedal, da mora imeti ustrezno izdelana kranjska klobasa prijeten vonj po dimljenju v naravnem dimu bukovih sekancev. Neustrezen vonj takoj prepozna po »izvlečkih taninov, teh smol, ki so v samem lesu«. Z vonjem si pri delu veliko pomagajo, predvsem jim pove, ali je izdelek ustrezne kakovosti in primeren za prodajo. Preverjajo ga med degustacijami: »Mi imamo priročno pisarno, v kateri to razrežemo, povonjamo.«

V procesu priprave sirov je vonj pomemben pokazatelj kakovosti in razkriva tudi stopnjo zrelosti, o čemer poroča izdelovalka mohanta in drugih sirov Lucija Gartner: »Pri siru hitro po vonju vidiš, ali je kvaliteten izdelek ali je šlo pri samem procesu kaj narobe. Ko sir prerežem na pol, ga najprej povoham, če ima lep, pravilen vonj.«

Izdelovalec zgornjesavinjskih želodcev Rudi Krsnik zatrjuje, da je vonj pomemben predvsem pri vrednotenju, kako je bila priprava uspešna: »Vonj je zelo pomemben! Pri sušenju tako nič drugega ne vidiš. Želodec primeš v roke, očistiš površino, povohaš in veš, ali je treba hitro pobrisati, desko zamenjati, ker se ta naleze vonja.« Vonj je pomemben pri celotnem postopku, od samega začetka, ko pripravljajo maso, do končnega ocenjevanja izdelkov, ko vonj ocenjujejo in tudi točkujejo. Neustreznost izdelka se torej najprej izrazi na vonju: »Lahko se zgodi, da bakterije napadejo želodec od znotraj. In to se izrazi še posebej na vonju. Prej, kot na okusu. Ko odpreš želodec pa [povoha] pa rečeš, aha, tukaj pa nekaj ne štima.« Po različnih vonjih tudi lahko sklepa, za katero napako je pri pripravi šlo: »Jaz ločim, če je vonj po urinu, potem, če je zelo čist, urejen ovitek, pa ločim, če se je zunaj nabralo preveč sluzi.«

Gregor Celec v svoji lectarski delavnici, Murska Sobota, 2025
(foto Tjaša Zidarič, Dokumentacija SEM)

Tudi lectar Gregor Celec na podlagi vonja sklepa o kakovosti lectarskih izdelkov: »Najbolj voham, kadar je zažavljeno [zažgano].« Vonj ga v samem procesu lahko opozori na napako: »Kadar delam vinske medenjake, pa pomotoma dodam premalo ali preveč cimeta in klinčkov, takoj vem, kaj manjka.«

Zeliščarka Alenka Zapušek poroča o tem, kako se zelišča po letinah razlikujejo, kar se izrazi prav na vonju: »Rastline razvijejo cel spekter različnih komponent spojin, ki so zelo odvisne od tega, koliko je sonca, koliko padavin, koliko se je rastlina trudila, da preživi.«

Porodna babica Anita Prelec poudarja pomen voja, ki jo pri delu lahko opozori na patologijo: *»Recimo, če bi bilo vnetje in je plodovnica smrdljiva, se pravi, da ima bakterije, to takoj tudi zavohaš.«* Tudi porodna babica Mateja Kusterle izpostavi vonj plodovnice, ki je alarmni znak za okužbo: *»Uh, ta plodovnica pa smrdi, sploh če je še mekonijška zraven, da je kaj rumenkasta, zelenkasta, potem si veliko bolj pazljiv, kako poteka porod.«*

Čevljar Primož Štajnar po vonju lahko sklepa o ustreznosti čevljarskih materialov, od katerih je odvisen tudi vonj čevljev po uporabi: *»Ker tudi s tem namenom kupiš čevlje, ker veš, da bo pri usnjenih čevljih dober občutek. Tudi potem ko se noga spoti, dobi usnjen čevlj drugačen vonj kot sintetični.«*

146 **Vonjalni spomini nosilcev nesnovne kulturne dediščine**

Nosilci nesnovne kulturne dediščine so navajali zanimive primere vonjalnih spominov, tako v zvezi z enoto dediščine, katere nosilci so, kot tudi različne druge spomine na vonjave iz lastne preteklosti.

Izdelovalec kranjskih klobas Rajko Oset potrjuje povezavo vonja s spomini iz preteklosti. V zvezi s spomini na vonj kranjskih klobas izpostavi predvsem redke negativne primere, ko je šlo pri izdelavi kaj narobe, ki jih imaš *»bolj v nosu.«*

Izdelovalka mohanta Lucija Gartner je v povezavi z vonjem mohanta izpostavila spomin na očeta, ki je v času njenega otroštva edini v družini jedel mohant: *»In se spomnim, da je bil tisti mohant zelo zoren in je imel tako močen vonj, da ga je oče lahko jedel samo na balkonu. Mama mu ni dovolila, da ga daje v hladilnik, zato ga je shranjeval zunaj, na okenski polici.«*

Izdelovalec zgornjesavinjskih želodcev Rudi Krsnik navaja spomin na intenziven vonj želodcev na ocenjevanjih v preteklosti, ko za pakiranje še niso uporabljali vakuumske embalaže: *»Zjutraj, ko si odprl hladilnik, te je vrglo na rit. Prej ga je imel nekje drugje in potem, ko je v hladilniku kondenziral, je vonj udaril ven.«*

Zeliščarka Alenka Zapušek zaradi intenzivne povezave med vonjem in spominom na svoji kmetiji prireja delavnice izdelave eteričnega olja za stanovalce doma starejših občanov: *»Toliko je obujanja spominov, ko se tukaj podružimo, počekamo, kaj vse so delali z zelišči, na kaj jih spominjajo, kako se spomnijo na mame, kako so jih učile. Res oživijo, ko so tukaj.«* Svoje spomine v večini povezuje s prijetnimi vonji, izpostavi pa tudi mogočo navezavo na neprijetne spomine: *»Na primer vonj bencina, ki se razlije, ti lahko ostane kot spomin na prometno nesrečo.«*

Tudi zeliščarka Karmen Bračič vonjave zelišč povezuje s prijetnimi spomini na kulinarčne družinske dogodke v otroštvu. Za primer navede vonj po pehtranu mamine potice in ob tem izpostavi pomen vonja kot povezovalnega elementa z dediščino: *»Vonj pehtranove potice me spomni na mojo mamo, kako je šla na vrt, nabrala pehtran, ga dodala skuti in zvila pehtranovo potico. Spominja me na neko osebno, družinsko zgodbo in konec koncev je to tudi dediščina.«*

Porodna babica Anita Prelec potrjuje povezavo vonja s spomini, predvsem lepimi spomini na službo v dejavnosti babištva: *»Včasih pridem še na kakšen izpit v porodno*

sobo, ko imamo praktične izpite ob zaključku študija, in je tako, bom rekla, nostalgija.»

Porodna babica Mateja Kusterle kot spomin na vonj izpostavi vonj svojega novorojenčka: *»Jaz se spomnim, ko se je moj otrok rodil [velik vdih], kako dobro diši, še bolj diši kot vsi ostali novorojenčki.«*

Tudi čevljar Primož Štajnar potrjuje povezavo vonja s spominom in za primer navaja starejše obiskovalce svoje delavnice, ki jim njen vonj vzbudi spomine na čevljske delavnice v preteklosti: *»To je pa tako, kot je bilo včasih. Če bo delavnica samo muzejska, ne bo funkcionirala, ne more imeti tega vonja.«* Različni vonji usnja ga spominjajo na delavnice, ki jih je obiskoval v otroštvu.

Pomen ohranjanja vonjev nesnovne kulturne dediščine za njene nosilce 147

Nosilci, s katerimi smo se pogovarjali na terenu, v večini menijo, da bi vonjavam lahko posvetili več pozornosti, tako pri prenosu znanja kot tudi pri vpisu v Register nesnovne kulturne dediščine.

Izdelovalec kranjskih klobas Rajko Oset pove, da se enak način dela ohranja že od ustanovitve Celjskih mesnin leta 1967: *»Osnova je še vedno prisotnost dima iz bukovih sekancev ali drv, tako da se ohranja neka preteklost in se navezuje na sedanost.«* Pri izdelavi kranjske klobase je vonj že izpostavljen: *»Ne vem, če bi ga lahko še kako bolj izpostavili. Osnova je zapisana in po tisti osnovi moraš delati.«*

Izdelovalka mohanta Lucija Gartner meni, da bi vonjave pri ohranjanju dediščine lahko bolj poudarili: *»Da tudi v muzejih spodbudijo ljudi, da začnejo vonjati in dojemati vonj kot nekaj, kar je del celotne zgodbe določenega izdelka.«*

Tudi izdelovalec zgornjesavinjskih želodcev Rudi Krsnik meni, da je ohranjanje vonjav pomembno za dediščino. Pri prenosu znanja pozornost že namenjajo tudi vonju: *»Vsakemu pravimo, naj pazi na vonj prostora, v njem ne sme biti zadaha, prav tako ne sme biti preveč izdelkov.«*

Apiterapija, Ljubljana, 2016 (foto Franc Šivic, Dokumentacija SEM)

Apiterapevtka Nika Pengal je izpostavila pomen vonjev za osebe z oviranostmi, ki predmetov z vidom ne zmorejo zaznati: »*Mislím, zame ni vonj nič manj pomemben kot to, kar vidim. Ali nekaj, kar primem, držim v roki.*« Meni, da vonj lahko pripomore k bolj intenzivni izkušnji kulturne dediščine: »*Zato, da bolj doživiš in se ti globlje vtisne v spomin.*«

Tudi zeliščarka Alenka Zapušek meni, da ima vonj ogromno potenciala pri predstavitvi in prenosu dediščine »*ravno zaradi tega, ker več čutov te bistveno bolj podpre pri dojemanju nečesa.*« V okviru projektnega dela so imeli na kmetiji terapevtske delavnice, v katerih so preizkušali vpliv vonjev na ciljne skupine, kot so starostniki in otroci s čustvenimi in vedenjskimi motnjami iz Vzgojno-izobraževalnega zavoda Višnja Gora. V zvezi s slednjimi izpostavi primer, kako blagodejen vpliv na njihovo razpoloženje so imele vonjave zelišč, iz katerih so pripravili eterična olja: »*In potem vidiš, kako je energija naraščala. Na koncu jim ni bilo za iti!*«

Zeliščarka Karmen Bracič v predstavitve zeliščarstva že vključuje tudi vonj: »*Pri vsakem vodenem ogledu utrgam rastlino, jo pomanem med rokami in dam povonjati obiskovalcem. In šele ko oni rastlino zavonjajo, rečejo: Uau.*« Tudi pri procesu priprave zelišč za različne proizvode posebno pozornost namenijo vonju: »*Pazimo, da eterika ostane, da vonjave ostanejo. In tako so delali tudi naši predniki.*« Meni, da je vonj zapostavljen element dediščine in da bi bilo potrebno »*vidik vonjav in arom pri zeliščih v dediščini bolj raziskati.*«

Porodna babica Anita Prelec meni, da so vonji pomembni za dediščino, in izpostavi primer Francozov, ki so izdelali znamko z vonjem po bageti: »*Se pravi neka identifikacija tudi naroda.*« Porodna babica Mateja Kusterle prav tako meni, da je pri varovanju dediščine pomembno ohranjati tudi vonjave: »*Da se ozavešča ljudi, da več pozornosti posvečamo vonjavam, da jih mogoče ubesedimo, da zapišemo spomine na vonje. To se mi zdi zelo pomembno, ker na ta način ohranjamo pristen stik z materjo zemljo, izvorom, našimi odnosi.*«

Čevljar Primož Štajnar v zvezi s tradicionalnim čevljarstvom izpostavi, da je možnost ohranjanja vonjav dediščine odvisna tudi od drugih dejavnikov, npr. načina izdelave surovin, ki jih pri svojem delu uporablja: »*Če bom dobil takšno usnje, ker usnja pač sam ne morem proizvajati, bom lahko ta avtentičen vonj ohranjal.*«

Vonji kot kulturni označevalci: Analiza čutne izkušnje v Registru nesnovne kulturne dediščine Slovenije

Z raziskavo smo želele potrditi, da so vonji za nosilce izbranih enot dediščine v Registru nesnovne kulturne dediščine ena izmed pomembnih sestavin kulturnih praks. Poskušale smo razumeti njihovo kulturno vrednost. Razvrstile smo jih v štiri glavne vonjalne kategorije z njihovimi kulturnimi označevalci.

Prehranski vonji: Kulturne prakse in kazalnik ustreznosti oz. kakovosti v tradicionalnih postopkih priprave

Prehranski vonji predstavljajo izjemno bogat nabor kulturnih praks in se pojavljajo pri tradicionalnem izdelovanju kranjskih klobas (vonj dima iz bukovih sekancev, vonj taninov), pripravi bohinskega mohanta (vonj po pikantnem, grenkem, zatohlem), pripravi zgornjesavinskega želodca (vonj želodcev, česna, urina, po zatohlem, po ženskem spolovilu) ter pri lectarstvu (vonj jelenove soli, medu, začimb, ajdovega medu, po zažganem). Delujejo kot kazalniki kakovosti surovin in tradicionalnih postopkov priprave, ki se prenašajo iz roda v rod. V vsakem vonju se skriva zgodba, ki presega zgolj fizično zaznavo in vključuje spomine, izkušnje in kulturno znanje. Pri kranjskih klobasah vonj bukovih sekancev deluje kot označevalec pristnosti, pri bohinskem mohantu kompleksni vonj kot identifikacijska značilnost, pri zgornjesavinskem želodcu vonj izdelkov kot kazalnik kakovosti, pri lectarstvu pa vonj medu in dišavnic kot povezava s čebelarstvo in tradicijo. Kulturni označevalec teh vonjev so kulturne prakse in kazalnik ustreznosti v tradicionalnih postopkih priprave.

149

Rastlinski in živalski vonji: Kulturni spomin in terapevtski pomen

Rastlinski in živalski vonji se pojavljajo pri zeliščarstvu (vonji raznovrstnih zelišč) in apiterapiji (vonj čebel, čebeljih pridelkov). Vonjave zelišč, kot so sivka, rožmarin in šetraj, nosijo zgodbe o tradiciji pridelave, kulinariki in zdravilnih učinkih rastlin. So močno prisotne v zavesti zeliščarjev, kar priča o pomenu nabiralništva v slovenskem prostoru. Asociacije nanje segajo od osebnih spominov iz otroštva do kulinarčnih tradicij lokalnih skupnosti in praks ljudske medicine ter postanejo kulturni spomin, ki ohranja kontinuiteto tradicije tudi skozi vonjave.

Pri apiterapiji vonji čebel in čebeljih pridelkov spregovorijo o bogati tradiciji slovenske čebelarstva in dediščine. Vdihavanje zraka iz čebeljega panja poleg pozitivnega vpliva na zdravje povezuje človeka z naravnim in kulturnim lokalnim okoljem ter deluje kot povezovalni element med zdravjem, naravo in skupnostjo. Kulturna označevalca rastlinskih in živalskih vonjev sta kulturni spomin in terapevtski pomen.

Medicinski in reproduktivni vonji: Senzorna diagnostika

Medicinski in reproduktivni vonji so prisotni pri babištvu (vonj plodovnice, čišče, blata, razkužil, novorojenca, potu). V babištvu vonji postanejo diagnostični jezik, ki presega verbalno komunikacijo in nosi informacije o zdravju, življenjskih procesih in tradicionalnem znanju, ki se prenaša iz generacije v generacijo. Delujejo kot kompleksen komunikacijski sistem, ki prenaša vedenje neposredno skozi telesno izkušnjo. Vonja plodovnice in čišče lahko pomenita normalnost ali nakazujeta mogoče zdravstvene izzive. Vonj blata lahko napove naslednjo fazo porodnega procesa, vonja novorojenčka in materinega potu pa imata temeljno vlogo pri vzpostavljanju zgodnje čustvene povezanosti med materjo in otrokom, kar je ključno za preživetje in razvoj človekovega življenja na svetu. Kulturni označevalec je senzorna diagnostika v porodniških praksah.

Obrtni vonji: Zgodbe materialov in dela

Obrtni vonji se pojavljajo pri tradicionalnem čevljarstvu (vonj usnja, lepil, prepotenih čevljev). V čevljarstvu vonja usnja in obrtnih prostorov spregovorita o tradicionalnih praksah izdelave obuval na rokodelski način. Različne vrste usnja pripovedujejo zgodbe o izvoru materiala, specifičnih postopkih strojenja ter individualnih karakteristikah posameznih čevljarskih delavnic. Vonj lepil in prepotenih čevljev postane živi dokument delovnega procesa, ki ga je mogoče zaznati izključno skozi neposredno izkušnjo čevljarske obrti. Obrtni vonji delujejo kot nosilci spomina preteklih generacij rokodelcev in ohranjajo kulturni pomen obrti v oblikovanju lokalne identitete. Kulturni označevalec so zgodbe materialov in dela.

150

Vonjalne kategorije vonjev	Enota nesnovne kulturne dediščine	Zaznani vonji	Kulturni označevalec
1. Prehranski vonji	Tradicionalno izdelovanje kranjskih klobas	Vonj dima iz bukovih sekancev Vonj taninov	Kulturne prakse in kazalnik ustreznosti oz. kakovosti v tradicionalnih postopkih priprave
	Priprava bohinjskega mohanta	Vonj po pikantnem Vonj po grenkem Vonj po zatohlem	
	Priprava zgornjesavinjskega želodca	Vonj želodcev Vonj česna Vonj urina Vonj po zatohlem Vonj po ženskem spolovilu	
	Lectarstvo	Vonj jelenove soli Vonj medu Vonj začimb Vonj ajdovega medu Vonj po zažganem	
2. Rastlinski in živalski vonji	Zeliščarstvo	Vonji raznovrstnih zelišč	Kulturni spomin in terapevtski pomen
	Apiterapija	Vonj čebel Vonj čebeljih pridelkov	
3. Medicinski in reproduktivni vonji	Babištvo	Vonj plodovnice Vonj čišče Vonj blata Vonj razkužil Vonj novorojenca Vonj potu	Senzorna diagnostika
4. Obrtni vonji	Tradicionalno čevljarstvo	Vonj usnja Vonj lepil Vonj prepotenih čevljev	Zgodbe materialov in dela

Vonjalne kategorije zaznanih vonjev in njihovi kulturni označevalci
(avtorski prikaz Ramšak in Zidarič)

Zaključek

Z raziskavo smo potrdile, da vonji za nosilce izbranih enot dediščine v Registru nesnovne kulturne dediščine niso obrobna čutna izkušnja, temveč ena izmed pomembnih sestavin kulturnih praks. Raziskava je potrdila vse postavljene hipoteze in odgovorila na raziskovalna vprašanja. Vonji predstavljajo pomemben, a premalo dokumentiran sestavni del nesnovne kulturne dediščine.

Ključne ugotovitve so: kvantitativna analiza registra razkriva, da so eksplicitne omembe vonjev prisotne pri le petih od 133 vpisanih enot do julija leta 2025 (3,8 %); intervjuji razkrivajo, da so vonji pomemben del tradicionalnih praks pri vseh osmih obravnavanih enotah; identificirale smo glavne vonjalne kategorije z različnimi kulturnimi označevalci, kot so: vonj kot kulturna praksa in kulturni spomin, vonj kot kazalnik ustreznosti v tradicionalnih postopkih priprave, vonj kot diagnostično orodje, vonj kot povezovalni element, vonj kot zgodba materialov in dela.

151

Ugotovile smo, da se nosilci nesnovne kulturne dediščine enot z vonjalnim značajem zavedajo pomena ohranjanja vonjav dediščine ter v večini menijo, da bi jim lahko posvetili več pozornosti, tako pri prenosu dediščine kot tudi vpisu v Register nesnovne kulturne dediščine. Prek terenskih intervjujev smo ugotovile, da nosilci vonjave v večini zaznavajo zavestno in na podlagi vonja tudi sklepajo o ustreznosti oziroma kakovosti izdelkov ali postopkov nesnovne kulturne dediščine. Tisti, ki svojo enoto dediščine predstavljajo javnosti, vonj tudi vključujejo v tovrstne predstavitve. O vonjavah se pogovarjajo, večinoma v zvezi z delom. Prav tako smo v pogovorih z nosilci potrdile pomembnost čustvene in spominske dimenzije vonjev kulturne dediščine. Vonjave pri vsaki izmed obravnavanih praks predstavljajo pomemben sestavni del nesnovne kulturne dediščine.

Dokumentiranje vonjev predstavlja enega izmed temeljnih epistemoloških izzivov sodobne senzorne etnologije. Potrebne so nove, interdisciplinarne metodologije, ki bodo razvijale tehnike veččutnega dokumentiranja ter vključevale opise in razlage zgodovinsko pomembnih vonjev ter subjektivne izkušnje nosilcev nesnovne kulturne dediščine. Raziskava predlaga vključitev vonjalnih opisov v standardne postopke dokumentiranja nesnovne kulturne dediščine. To vključuje sistematično spraševanje o vonjalnih dimenzijah pri vpisih, razvoj standardiziranega besednjaka za opis vonjev ter vključitev subjektivnih senzornih izkušenj nosilcev. Rezultati podpirajo razvoj veččutnih muzejskih izkušenj: vključitev vonjalnih elementov v razstave, interaktivne delavnice z olfaktornimi izkušnjami in dokumentiranje vonjev nesnovne kulturne dediščine.

Za bodoče vpise v Register nesnovne kulturne dediščine Slovenije predlagamo vključevanje informacij o vonjalnih značilnostih praks in kategorizacijo: razviti tipologijo vonjalnih kategorij (prehranski, rastlinski, medicinski, obrtni), standardizirati terminologijo za opis vonjev in vključiti kulturne označevalce vonjev. Za izobraževanje nosilcev dediščine predlagamo smernice za ozaveščanje: pripravo izobraževalnih gradiv o pomenu vonjalne dediščine, delavnicami o tehnikah opisovanja vonjev in spodbujanjem dokumentiranja vonjalnih spominov.

Raziskava odpira nova vprašanja o tem, kako celostno pristopiti k varovanju nesnovne kulturne dediščine v 21. stoletju. Teoretski prispevki vključujejo razvoj metodologije za preučevanje vonjalne dediščine, tipologijo vonjalnih kategorij in kulturnih označevalcev

ter empirične podatke o zaznavanju vonjev med nosilci dediščine. Le tako bo mogoče ohraniti bogastvo kulturne dediščine v vseh njenih dimenzijah – tudi tistih, ki jih lahko zaznamo le z vohom. Vonji kot živi kulturni jezik zaslužijo svoje mesto v srcu prizadevanj za ohranjanje nesnovne kulturne dediščine. So most med preteklostjo in prihodnostjo, med posameznikom in skupnostjo, med telesom in duhom. V njihovem ohranjanju se skriva ohranjanje bistva človeškega kulturnega izročila.

REFERENCE

DE ARAUJO, Ivan Elías idr.

2005 Cognitive Modulation of Olfactory Processing. *Neuron* 46 (5): 671–679.

152

BEMBIBRE, Cecilia in STRLIČ, Matija

2017 Smell of Heritage: A Framework for the Identification, Analysis and Archival of Historic Odours. *Heritage Science* 5 (2).

<<https://heritagesciencejournal.springeropen.com/articles/10.1186/s40494-016-0114-1>> [14. 3. 2025].

BEMBIBRE JACOBO, Cecilia in STRLIČ, Matija

2022 From Smelly Buildings to the Scented Past: An Overview of Olfactory Heritage. *Frontiers in Psychology* 12. <<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.718287/full>> [14. 3. 2025].

BLAKE, Janet

2017 The Impact of UNESCO's 2003 Convention on National Policy-Making: Developing a New Heritage Protection Paradigm? V: M. L. Stefano in P. Davis (ur.), *The Routledge Companion to Intangible Cultural Heritage*. London in New York: Routledge, 69–78.

BOGATAJ, Janez

2012 Tradicionalno izdelovanje kranjskih klobas. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 20. 12. 2012. <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?data_id=dataSource_2-MK_RNSD_4402-3623%3A22&page=RNSD&views=RNSD-Desna-sekcija%2CRNSD-Pogled-OP> [11. 3. 2025].

BUCHANAN, Tony idr.

2005 The Influence of Autonomic Arousal and Semantic Relatedness on Memory for Emotional Words. *International Journal of Psychophysiology* 61 (1): 26–33.

VAN CAMPEN, Crétien

2014 *The Proust Effect: The Senses as Doorways to Lost Memories*. Oxford: Oxford University Press.

CHU, Simon in DOWNES, John J.

2002 Proust Nose Best: Odors are Cues of Autobiographical Memory. *Memory and Cognition* 30 (4): 511–518.

CLASSEN, Constance, HOWES, David in SYNCOTT, Anthony

1994 *Aroma: The Cultural History of Smell*. London in New York: Routledge.

DAVIS, Lauren in THYS-ŞENOCAR, Lucienne

2017 Heritage and Scent: Research and Exhibition of Istanbul's Changing Smellscapes. *International Journal of Heritage Studies* 23 (8): 723–741.

DRGLIN, Zalka in ŽIDOV, Nena

2021 Babišvo. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 14. 12. 2021. <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?data_id=dataSource_2-MK_RNSD_4402-3623%3A4161&page=RNSD&views=RNSD-Desna-sekcija%2CRNSD-Pogled-OP> [11. 3. 2025].

ELPERS, Sophie

2025 Making Sense – and Talking About Smell: Dynamics of the Implementation of the 2003 UNESCO Convention in The Netherlands. V: C. Wulf (ur.), *Handbook on Intangible Cultural Practices as Global Strategies for the Future: Twenty Years of the UNESCO Convention on Safeguarding Intangible Cultural Heritage*. Cham: Springer, 271–284.

GODINA GOLIJA, Maja in ŽIDOV, Nena

2018 Priprava zgornjesavinskega želodca. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 9. 12. 2018. <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?data_id=dataSource_2-MK_RNSD_4402-3623%3A63&page=RNSD&views=RNSD-Desna-sekcija%2CRNSD-Pogled-OP> [11. 3. 2025].

HERZ, Rachel S.

2004 A Naturalistic Analysis of Autobiographical Memories Triggered by Olfactory, Visual and Auditory Stimuli. *Chemical Senses* 29 (3): 217–224.

HERZ, Rachel S. in ENGEN, Trygg

1996 Odor Memory: Review and Analysis. *Psychonomic Bulletin & Review* 3 (3): 300–313.

HERZ, Rachel S. in SCHOOLER, Jonathan W.

2002a A Naturalistic Analysis of Autobiographical Memories Triggered by Olfactory Cues. *Memory & Cognition* 30 (4): 511–518.

2002b A Naturalistic Study of Autobiographical Memories Evoked by Olfactory and Visual Cues: Testing the Proustian Hypothesis. *The American Journal of Psychology* 115 (1): 21–32.

153

JERIN, Anja idr.

2020 Apterapija. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 3. 4. 2020. <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?data_id=dataSource_2-MK_RNSD_4402-3623%3A977&page=RNSD&views=RNSD-Desna-sekcija%2CRNSD-Pogled-OP> [11. 3. 2025].

LISENA, Pasquale idr.

2022 Capturing the Semantics of Smell: The Odeuropa Data Model for Olfactory Heritage Information. V: P. Groth idr. (ur.), *The Semantic Web: ESWC 2022: Lecture Notes in Computer Science 13261*. Cham: Springer, 387–405.

MKVNKD

2008 Zakon o ratifikaciji Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine (MKVNKD). *Uradni list Republike Slovenije* 18 (2): 16–26. <<http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO5016>> [25. 7. 2025].

MRVIČ, Rok

2023 Materinščina kot dediščina? Problematika jezikovne dediščine na primeru vpisov v Register nesnovne kulturne dediščine. *Traditiones* 51 (1): 69–101.

KNIFIC, Bojan

2023 Tradicionalno čevljarstvo. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 27. 2. 2023. <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?page=RNSD&views=RNSD-Desna-sekcija%2CRNSD-Pogled-OP#data_s=id%3AdataSource_2-MK_RNSD_4402-3623%3A1602> [11. 3. 2025].

KOORDINATOR

2025 Koordinator varstva nesnovne kulturne dediščine: Prikaz enot vpisanih v register. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej. <<http://www.nesnovnadediscina.si/sl/register>> [1. 3. 2025].

MLAKAR, Vlasta in SOSIČ, Barbara

2022 Zeliščarstvo. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 21. 12. 2022. <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?page=RNSD&views=RNSD-Desna-sekcija%2CRNSD-Pogled-OP#data_s=id%3AdataSource_2-MK_RNSD_4402-3623%3A1281> [11. 3. 2025].

PARKER, Murray, SPENNEMANN, Dirk H. R. in BOND, Jennifer

2023 Sensory Perception in Cultural Studies – A Review of Sensorial and Multisensorial Heritage. *The Senses and Society* 19 (2): 231–261.

2024 Sensory and Multisensory Perception – Perspectives Toward Defining Multisensory Experience and Heritage. *Journal of Sensory Studies* 39 (4): 1–6.

RAMAZANOVA, Makhabbat in FREITAS, Isabel Vaz

2021 Landscape Smells and Intangible Heritage: The Porto City. V: S. Cândida idr. (ur.), *ICTR 2021 – Proceedings of the 4th International Conference on Tourism Research*. Sonning Common: Acipil, 451–459.

RAMŠAK, Mojca

2021 O vonju, njegovih pomenih, vohalni dediščini in muzejih. *Etnolog* 31: 111–132.

2024a *Antropologija vonja*. Ljubljana: Alma Mater Europaea – Fakulteta za humanistični študij, Institutum Studiorum Humanitatis.

2024b Vprašalnik za dokumentiranje vonjalnih vidikov nesnovne kulturne dediščine (neobjavljen tipkopijski za interno rabo, hrani avtorica).

2025 *Olfaktorna muzeologija*. Maribor: Univerza Alma Mater Europaea, Alma Mater Press.

RODRIGUES, Natércia idr.

2022 Olive Oil Sensory Analysis as a Tool to Preserve and Valorize the Heritage of Centenarian Olive Trees. *Plants* 11 (2): 257.

SCHAB, Frank R.

1990 Odors and the Remembrance of Things Past. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 16 (4): 648–655.

154 THE BURRA CHARTER

1999 *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*. Australia ICOMOS Inc, International Council of Monuments and Sites. <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf> [13. 3. 2025].

UNESCO

2003 *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Pariz: Unesco. <<http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540e.pdf>> [7. 3. 2025].

2018 The Skills Related to Perfume in Pays de Grasse: The Cultivation of Perfume Plants, the Knowledge and Processing of Natural Raw Materials, and the Art of Perfume Composition. <<https://ich.unesco.org/en/RL/the-skills-related-to-perfume-in-pays-de-grasse-the-cultivation-of-perfume-plants-the-knowledge-and-processing-of-natural-raw-materials-and-the-art-of-perfume-composition-01207>> [13. 3. 2025].

ZIDARIČ, Tjaša in GODINA GOLIJ, Maja

2013 Priprava bohinjskega mohanta. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 17. 7. 2013. <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?data_id=dataSource_2-MK_RNSD_4402-3623%3A14&page=RNSD&views=RNSD-Desna-sekcija%2CRNSD-Pogled-OP> [11. 3. 2025].

ŽIDOV, Nena

2018 Lectarstvo. *Register nesnovne kulturne dediščine*. Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, 17. 5. 2018. <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?page=RNSD&views=RNSD-Desna-sekcija%2CRNSD-Pogled-OP#data_s=id%3AdataSource_2-MK_RNSD_4402-3623%3A6737> [11. 3. 2025].

2020 Nesnovna kulturna dediščina in muzeji. *Etnolog* 30: 49–67.

BESEDA O AVTORICAH

Tjaša Zidarič, dipl. slikarka, univ. dipl. etnologinja in kulturna antropologinja ter kustosinja, je leta 2006 diplomirala iz slikarstva na visoki strokovni Šoli za risanje in slikanje, leta 2010 pa iz etnologije in kulturne antropologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Od leta 2011 deluje kot kustosinja na področju muzejske dejavnosti. Zaposlena je v Slovenskem etnografskem muzeju kot kustosinja na Oddelku za trajnostni razvoj in skupnostne prakse.

Dr. Mojca Ramšak, redna profesorica, etnologinja in filozofinja, zaposlena v Laboratoriju za dediščinsko znanost na Fakulteti za kemijo in kemijsko tehnologijo ter na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Napisala je enajst znanstvenih monografij, zadnje tri knjige so posvečene kulturno-specifičnim podobam vonja (*Antropologija vonja*, 2024; *The Anthropology of Smell*, 2024; *Olfaktorna muzeologija*, 2025). Je vodja velikega temeljnega raziskovalnega projekta *Vonj in nesnovna kulturna dediščina*.

Nina Dečko, magistrica etnologije in kulturne antropologije, je leta 2022 zaključila študij na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Od marca 2024 je zaposlena kot muzejska informatorka na Oddelku za muzejsko pedagogiko in andragogiko Slovenskega etnografskega muzeja.

ABOUT THE AUTHORS

Tjaša Zidarič, with a BA in Painting and in Ethnology and Cultural Anthropology, is a curator who graduated in painting from the Arthouse – College of Visual Arts in 2006 and in ethnology and cultural anthropology from the Faculty of Arts, University of Ljubljana in 2010. Since 2011, she has worked as a curator in the field of museum activities. She is employed at the Slovene Ethnographic Museum as a curator in the Department of Sustainable Development and Community Practices.

Dr Mojca Ramšak is a Full Professor, ethnologist and philosopher, employed at the Laboratory for Heritage Science at the Faculty of Chemistry and Chemical Technology and the Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the Faculty of Arts, University of Ljubljana. She has written 11 scholarly monographs, with her three most recent books dedicated to culturally specific images of smell (*Antropologija vonja*, 2024; *The Anthropology of Smell*, 2024; *Olfaktorna muzeologija*, 2025). She is the head of the research project *Smell and Intangible Cultural Heritage*.

Nina Dečko, with an MA in Ethnology and Cultural Anthropology, completed her studies at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology at the Faculty of Arts, University of Ljubljana in 2022. Since March 2024, she has been employed as a museum educator at the Department of Museum Pedagogy and Andragogy of the Slovene Ethnographic Museum.

SUMMARY

The Olfactory Dimensions of Intangible Cultural Heritage: Analysis of Examples of Practices and Meanings from the Register of Intangible Cultural Heritage of Slovenia

The authors present research on the olfactory dimensions of the elements inscribed in the Slovene Register of Intangible Cultural Heritage. The research is based on a comparative analysis of the texts of registered elements and ten semi-structured field interviews with bearers of individual intangible cultural heritage elements with olfactory dimensions, conducted between July 2024 and February 2025. The article presents analysis of interviews with bearers of the following elements: Traditional Production of the Carniolan Sausages, Making Bohinj Mohant, The Preparation of Upper Savinja Želodec, Apitherapy, Midwifery, Making Gingerbread, Herbal Medicine, and Traditional Shoemaking. The scents reported by field respondents are classified into four main olfactory categories with corresponding cultural markers: food-related scents represent a rich archive of cultural practices and serve as indicators of appropriateness or quality of products or processes; plant and animal scents become cultural memory and have therapeutic significance; medicinal and reproductive scents function as a communication system of sensory diagnostics; and craft scents tell stories of materials and work. Through research into the olfactory dimension in the Register of Intangible Cultural Heritage, the authors have drawn attention to the importance of scents for the heritage practitioners as a constituent part of intangible cultural heritage and to the significance and challenges of preserving this dimension of heritage. The authors propose multisensory documentation that will also include descriptions and explanations of the scents of intangible cultural heritage and the subjective experiences of its bearers.